

ІСТОРИОГЕНЕЗ УЯВЛЕНЬ ПРО НАРЦИСИЧНУ СПРЯМОВАНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ: ВІД ПАТОЛОГІЇ ДО НОРМИ

HISTORY OF REPRESENTATIONS OF NARCISSISTIC PERSONALITY IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE: FROM PATHOLOGY TO NORM

У статті проаналізовано історіогенез уявлень про нарцисичну спрямованість особистості у психологічній науці, простежено трансформацію цього поняття від давньогрецького міфу про Нарциса до сучасних психологічних моделей, які розглядають нарцисизм як багатовимірне явище на континуумі від норми до патології. Нарцисичність спочатку розумілась як притча – застереження про надмірну самозакоханість, проте вже в ранньому психоаналізі набула статусу ключового механізму розвитку. У роботі висвітлено погляди З. Фрейда, який описав нарцисизм як проміжний етап між автоеротизмом та зрілою об'єктною любов'ю, а також як форму регресивного захисту. Показано, що подальші концепції психоаналізу деталізували ці ідеї. Г. Когут запропонував модель дефіциту, де патологічний нарцисизм розвивається через недостатню емпатію значущих дорослих. О. Кернберг трактував його як наслідок нездатності інтегрувати агресію та любов, що призводить до формування грандіозного, але крихкого Я.

Робота звертає увагу на включення нарцисизму до DSM-III (1980) як діагностичної категорії «нарцисичний розлад особистості», а також на еволюцію діагностичних критеріїв у DSM-IV (1994) та DSM-5 (2013), де тривалий час акцент залишався на грандіозних проявах та ігнорував уразливі. Важливим контекстом є також соціальні критеріїв у 1970-х років, зокрема «десятиліття Я» (Т. Вулф) та «культура нарцисизму» (К. Лаш), які підкреслили масовість явища в сучасному суспільстві та його культурну зумовленість.

Наведено дані сучасних досліджень, які підтверджують багатовимірність нарцисизму та його континуальність. В. Росселла та колеги, досліджуючи факторну структуру NPI-13, виокремили три кластери: грандіозність, уразливість і самооцінка. С. Грапсас та співавтори запропонували процесну модель нарцисизму як динамічної стратегії регуляції Я у соціальних ситуаціях, де поведінкові реакції залежать від інтерпретації соціальних викликів.

Зроблено висновки про те, що психологія сучасності дедалі більше визнає нарцисизм не лише патологічною рисою, а й адаптивним складником особистості, що забезпечує самоповагу, мотивацію, лідерські якості.

Ключові слова: нарцисизм, історіогенез, нормальний нарцисизм, патологічний нарцисизм, грандіозність, самоставлення, самосприйняття, уразливість, самоповага, адаптація.

The article analyzes the historiogenesis of ideas about narcissism in psychological science, tracing the transformation of this concept from the ancient Greek myth of Narcissus to modern psychological models that view narcissism as a multidimensional phenomenon on a continuum from normality to pathology. Narcissism was initially understood as a cautionary tale about excessive self-love, but in early psychoanalysis it acquired the status of a key mechanism of development. The paper highlights the views of Sigmund Freud, who described narcissism as an intermediate stage between autoeroticism and mature object love, as well as a form of regressive defense. It is shown that subsequent concepts of psychoanalysis elaborated on these ideas: G. Kogut proposed a deficit model, in which pathological narcissism develops due to a lack of empathy from significant adults, while O. Kernberg interpreted it as a consequence of the inability to integrate aggression and love, leading to the formation of a grandiose but fragile self.

The paper draws attention to the inclusion of narcissism in DSM-III (1980) as the diagnostic category «narcissistic personality disorder», as well as the evolution of diagnostic criteria in DSM-IV (1994) and DSM-5 (2013), where the emphasis remained on grandiose manifestations and ignored vulnerable ones for a long time. Another important context is the socially critical views of the 1970s, in particular the «decade of the self» (T. Wolfe) and the «culture of narcissism» (K. Lash), which emphasized the mass nature of the phenomenon in contemporary society and its cultural conditioning.

The article presents data from contemporary studies that confirm the multidimensionality of narcissism and its continuity. Bottaro and colleagues, studying the factor structure of NPI-13, identified three clusters: grandiosity, vulnerability, and self-esteem. S. Grapsas and co-authors proposed a process model of narcissism as a dynamic strategy for regulating the self in social situations where behavioral responses depend on the interpretation of social challenges.

It was concluded that contemporary psychology increasingly recognizes narcissism not only as a pathological trait but also as an adaptive component of personality that provides self-esteem, motivation, and leadership qualities.

Key words: narcissism, historiogenesis, normal narcissism, pathological narcissism, grandiosity, self-esteem, self-perception, vulnerability, self-respect, adaptation.

УДК 159.923.2:159.964.2

DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.75.2.3>

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Молочко Я.А.

аспірант кафедри теоретичної та консультативної психології
Український державний університет імені М.П. Драгоманова

Постановка проблеми та її актуальність.

Тема нарцисичності вже понад століття залишається однією з найбільш обговорюваних у психології, психоаналізі, соціології та культурології, оскільки вона торкається глибинних питань людської природи: самосприйняття, любові до себе,

потреби у визнанні та побудові стосунків з іншими. Уявлення про нарцисичність мають складну історію, що починається ще з античної міфології та проходить крізь етапи філософського осмислення, психоаналітичних концепцій, клінічних діагнозів і сучасних багатовимірних моделей. Від

самого початку нарцисичність не мала однозначної оцінки. У міфі про Нарциса бачимо водночас захоплення красою та застереження від надмірної самозакоханості. У психоаналітичних працях З. Фрейда – визнання її як природного, необхідного етапу розвитку поряд із описом потенційно патологічних форм.

Актуальність дослідження історіогенезу уявлень про нарцисичність визначається потребою глибше зрозуміти, як змінювалися наукові підходи до цього явища, які чинники впливали на зміну парадигм – від розуміння його як захисного механізму до класифікації як розладу й далі – до його реабілітації як елемента норми. Такий аналіз дає змогу не лише відстежити еволюцію концепту, а й краще зрозуміти його сучасну інтерпретацію і значення в психологічній науці та практиці.

Мета статті – проаналізувати історіогенез уявлень про нарцисичність у психологічній науці та простежити трансформацію цього поняття до сучасних психологічних моделей, що розглядають нарцисизм як багатовимірне явище на континуумі від норми до патології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У статті здійснено огляд сучасних досліджень та публікацій, присвячених проблемі нарцисичності, серед яких виокремлюються роботи класиків психоаналізу – З. Фрейда, Г. Когута та О. Кернберга, котрі заклали підвалини розуміння феномену як патології та як важливого складника нормального розвитку особистості. Окрему увагу приділено сучасним емпіричним та теоретичним дослідженням таких авторів, як S. Grapsas та колеги, які запропонували нову інноваційну концепцію багатовимірності нарцисизму, а також R. Bottaro з колегами, які розвинули цю ідею, досліджуючи прояви нарцисизму в нормальній популяції. У контексті української психології згадано праці К. Справцевої та Г. Чуйко, що торкаються питань взаємозв'язку нарцисизму й самоактуалізації. Окрім того, наведено результати досліджень K. Levy, W. Ellison, присвячених клінічним аспектам і діагностичним критеріям нарцисизму, а також праць B. Rossella, C. Giuserpe, що досліджують його соціокультурні детермінанти.

Виклад основного матеріалу. У сучасній психології усе частіше звертають увагу на такі феномени особистості, як нарцисична спрямованість та нарцисичність, оскільки вони допомагають глибше зрозуміти мотиви поведінки людини, її ставлення до себе й оточення. Ці поняття пов'язані між собою, але не тотожні, і саме їх розрізнення дає змогу точніше описати як ситуативні, так і стійкі особливості особистості.

Нарцисична спрямованість – це психологічний орієнтир особистості на власне «Я», свої досягнення, зовнішність, статус, визнання та винятковість. Вона відображає тенденцію людини сприймати світ і взаємодіяти з ним, виходячи, насамперед, із власних інтересів, вражень і потреб, розглядаючи себе як головну цінність.

Така установка проявляється у формі прагнення до захоплення й уваги, чутливості до критики, демонстративності, егоцентризму, самозосередженості та орієнтації на самопрезентацію. У синонімічному ряді до поняття «нарцисична спрямованість» можна навести такі характеристики, як егоцентричність, самозакоханість, самолюбство, потреба у визнанні, демонстративність, самоствалення, самозосередженість, самоповага, прагнення до винятковості. Усі ці слова підкреслюють сутність явища – внутрішню налаштованість людини на себе, свої значення й особливість.

Разом із тим варто розмежовувати нарцисичну спрямованість і нарцисичність, адже друге поняття має ширший і глибший зміст. Нарцисичність – це більш стабільна характеристика особистості, що відображає рівень любові до себе, почуття власної значущості, віру у власну винятковість, а також потребу в позитивному ставленні й схваленні з боку інших. На відміну від нарцисичної спрямованості, яка описує, насамперед, ситуативну орієнтацію, тобто вектор поведінки й мотивів у певний момент чи в конкретних умовах, нарцисичність є інтегрованою властивістю особистості й частиною її характеру. Вона визначає не лише зовнішні прояви, а й глибинне ставлення людини до себе та інших, її самооцінку і стиль міжособистісних стосунків.

Нарцисичність як психологічний концепт має надзвичайно глибоке й багатоглибке коріння, що простягається від міфологічних витоків античності до складних наукових теорій ХХ–ХХІ ст.

У класичній праці «Про нарцисизм: вступ» З. Фрейд уперше систематично концептуалізував нарцисичність як ключовий етап у формуванні людської психіки, який розташовується між первинним самозосередженим станом дитини та зрілою здатністю любити інших. Він описав нарцисизм не просто як рису характеру, а як особливу форму лібідозної інвестиції, тобто спрямування психічної енергії любові й потягу (лібідо) на власне Я на відміну від спрямування цієї енергії на зовнішні об'єкти, наприклад на іншу людину, що стає об'єктом любові. З. Фрейд розрізняв дві форми нарцисизму: первинний та вторинний. Первинний нарцисизм, за його твердженням, є універсальним і необхідним для виживання немовляти, адже у цей період дитина ще не здатна усвідомлювати й розрізняти себе та інших, усі її потреби зосереджені на власному тілі й задоволенні власних бажань, і вона сприймає світ крізь призму свого Я. На цій стадії її лібідо залишається інвестованим у власну особу [3].

У міру розвитку дитини та появи перших важливих об'єктів любові – матері, батька, інших людей – частина її лібідо переміщується на зовнішні об'єкти, і вона вчиться любити когось іншого, розуміти відмінність між собою й іншими, формувати стосунки. Однак за певних обставин людина може «відкликати» лібідо від цих об'єктів і знову спрямувати його на себе – це явище З. Фрейд

назвав вторинним нарцисизмом. Саме у цьому контексті він підкреслював, що нарцисичність завжди перебуває у діалектичному напруженні між любов'ю до себе та любов'ю до інших. Він писав, що неможливо одночасно у максимальному ступені любити себе й інших, оскільки чим більше лібідо інвестоване у власне Я, тим менше його залишається для об'єктів зовнішнього світу, і навпаки, якщо вся любов віддана іншим, особистість може втратити відчуття власної цінності [3].

3. Фройд розглядав нарцисизм як проміжний етап між автоеротизмом немовляти, коли лібідо розсіяне й зосереджене лише на задоволенні окремих тілесних потреб, і справжньою об'єктною любов'ю дорослого, коли людина спрямовує значну частину своєї психічної енергії на іншого, одночасно зберігаючи частину любові до себе. Самозакоханість, тобто нарцисична інвестиція, у цьому контексті протиставляється об'єктній любові, і між ними відбувається постійна боротьба за розподіл лібідо. З. Фройд підкреслював, що для здорового функціонування особистості необхідний баланс між цими двома полюсами: надмірна самозакоханість може призвести до відчуження й замкнутості, тоді як повна відмова від любові до себе на користь інших загрожує втратами ідентичності та почуття власної гідності. У своїй теорії він також звертав увагу на те, що нарцисизм може виконувати захисну функцію. Коли об'єкти любові виявляються ворожими або недоступними, людина відмовляється від них і повертає лібідо на себе, щоб уникнути болю втрати чи відкидання [3].

Продовжуючи розгляд історіогенезу уявлень про нарцисичність, варто зазначити, що на зміну фрейдівській концепції прийшли нові підходи, що пояснювали його як наслідок порушеного розвитку особистості. Одним із найяскравіших і найвпливовіших таких підходів стала модель дефіциту, запропонована Г. Когутом у 1970–1980-х роках. Його концепція кардинально змінила уявлення про нарцисизм у психоаналітичному дискурсі та започаткувала новий напрям – психологію Я (Self Psychology), у межах якої нарцисизм перестав розглядатися винятково як вираження конфлікту чи ворожості, а став трактуватися як ознака травматизованого й уразливого Я, що не отримало належної підтримки в дитинстві [6].

За Г. Когутом нарцисизм є природною і необхідною фазою розвитку дитини, протягом якої формується структура Я й самоповаги. У цьому віці дитина потребує не лише базового піклування і турботи, а й того, що він назвав емпатійною відповіддю значущих дорослих – здатності батьків помічати, визнавати та відображати її емоції, прагнення і досягнення. У його теорії батьки виконують функції так званих selfobject, тобто об'єктів, що підтримують формування стабільного Я, підживлюють грандіозні фантазії дитини, дають їй можливість відчувати свою цінність і здатність впливати на світ. На ранньому етапі розвитку дитина природно

вважає себе «центром всесвіту» й потребує, щоб її грандіозність визнавали та підкріплювали [6].

Якщо ж батьки не надають достатньої емпатії: ігнорують почуття дитини, принижують її, відкидають чи занадто рано вимагають від неї відмови від грандіозних фантазій, формується глибинний дефіцит Я. Такий дефіцит виявляється у тому, що особистість не здатна розвинути стійке почуття власної гідності й позитивну самооцінку, не відчуває внутрішньої цілісності та стабільності. У дорослому віці людина з таким травмованим Я намагається компенсувати цей дефіцит за рахунок постійного зовнішнього підтвердження своєї значущості, домагання надмірної уваги, захоплення й схвалення. За зовнішньою грандіозністю та демонстративною самовпевненістю ховається крихке, уразливе Я, яке не витримує критики, відчуває глибокий сором і відчай від найменшої втрати статусу чи уваги з боку інших.

Також слід детально зупинитися на підході О. Кернберга, який розробив так звану конфліктну модель. На відміну від Г. Когута, котрий бачив витоки патологічного нарцисизму переважно в дефіциті емпатійної підтримки з боку батьків і формуванні травмованого, крихкого Я, О. Кернберг розглядав нарцисизм як результат внутрішнього конфлікту особистості та нездатності інтегрувати власні суперечливі почуття: любов, агресію, заздрість, сором, провини. Цей підхід був тісно пов'язаний із його загальною теорією розвитку особистості та концепцією пограничної організації особистості, у рамках якої патологічний нарцисизм уважався одним із варіантів пограничного функціонування [5].

О. Кернберг виходив із припущення, що нарцисизм у своїй патологічній формі є захисною конструкцією, що виникає на тлі неінтегрованих внутрішніх об'єктних відносин, де любов і ненависть до батьківських фігур (і до себе) залишаються розщепленими і не можуть бути поєднані у цілісний образ. За його спостереженнями, дитина, яка зіштовхується з надмірною фрустрацією, відчуває велику кількість агресії та заздрості, які вона ще не здатна конструктивно переробити. Ці деструктивні почуття можуть набутися такої сили, що починають загрозовувати цілісності її внутрішнього світу й здатності відчувати любов і прихильність до інших людей. Щоб упоратися із цією внутрішньою напругою, дитина створює грандіозне, всемогутнє «я», яке покликане захистити її від відчуття власної слабкості, вразливості та недолугості [5].

Це грандіозне «я», на думку О. Кернберга, – не просто форма любові до себе чи самооцінки, а радше захисна ілюзія, що приховує глибинну порожнечу й ненависть до себе. У його моделі агресія й заздрість не просто супроводжують нарцисизм, а є його живильним середовищем. Вони підживлюють фантазії про велич, винятковість і всемогутність, одночасно не даючи змоги особистості інтегрувати свою крихкість і потребу в інших. Таке грандіозне «я» служить своєрідною бронею

проти відчуттів безпорадності й сорому, які лежать в основі особистості та залишаються поза усвідомленням. Однак через таку захисну природу це «я» виявляється нестабільним, крихким і потребує постійного підкріплення – хвалебними відгуками, домінуванням над іншими, приниженням суперників, демонстрацією успіхів [5].

О. Кернберг також підкреслював, що патологічний нарцисизм характеризується не лише підвищеною грандіозністю, а й глибокими проблемами в міжособистісних стосунках, бо інші люди сприймаються не як рівні партнери, а як джерела заздрості та загрози чи як інструменти для підтримання власної величі. Він уважав, що саме хронічна неможливість інтегрувати амбівалентні почуття любові й ненависті до значущих об'єктів та до самого себе лежить в основі формування нарцисичних захисних механізмів [5].

Із появою DSM-III у 1980 р. нарцисичність уперше отримала офіційний статус діагностичної категорії у вигляді нарцисичного розладу особистості (НРО), що стало важливим етапом у розвитку наукових уявлень про це явище. Ця подія закріпила його місце не лише в теоретичній, а й у клінічній психології та психіатрії. Включення НРО до DSM-III мало значення як для дослідників, так і для практиків, оскільки дало змогу уніфікувати критерії діагностики та спрямувати увагу на його клінічні прояви й наслідки. Однак уже тоді формулювання діагнозу відображало обмежене розуміння нарцисизму, фокусуючись переважно на його демонстративному, грандіозному, домінантному боці – таких рисах, як завищене почуття власної важливості, потреба в захопленні, відчуття своєї винятковості й зневажливе ставлення до інших. Це відповідало поширеним у той час поглядам, зокрема поглядам О. Кернберга, який підкреслював грандіозність як захисну маску підсвідомих конфліктів [1].

Згодом у DSM-IV (1994 р.) діагноз було збережено й частково уточнено, проте загальна концепція залишалася тією ж. Головний наголос продовжували робити на зовнішніх, помітних ознаках нарцисизму, які легко впізнати в міжособистісній поведінці. Основні діагностичні критерії включали демонстрацію переваги, вимогу захоплення, відсутність емпатії та експлуатаційне ставлення до інших, що відповідало образу яскраво вираженої, «всесильної» особистості, яка нехтує почуттями і потребами оточення.

Однак накопичення клінічних спостережень та наукових даних протягом 1990–2000-х років поступово показало, що такий однобічний підхід не відображає всієї складності нарцисичних розладів. Багато пацієнтів із клінічно значущими проблемами не демонстрували відкритої грандіозності, а, навпаки, виявляли сильну уразливість, сором'язливість, підвищену чутливість до критики, приховані фантазії про велич і страхи відкидання. Вони могли уникати соціальних контактів або намагатися непомітно домогтися визнання, що

часто залишалося поза увагою діагностів через відсутність зовнішньо очевидних проявів грандіозності [2].

У сучасній психологічній науці, особливо починаючи з 2010-х років і особливо в роботах останніх п'яти років, дедалі більшої уваги набуває ієрархічна модель патологічного нарцисизму, яка пропонує розуміти цей феномен не як єдине, монолітне явище, а як багаторівневу, багатовимірну структуру, що складається з різних взаємопов'язаних рис особистості. Такий підхід дає змогу інтегрувати різні прояви нарцисизму, пояснювати його зв'язок як із клінічними, так і з субклінічними формами та вивчати його у взаємозв'язку з іншими фундаментальними вимірами особистості.

Суть цієї моделі полягає у тому, що патологічний нарцисизм розглядається на трьох основних рівнях:

- базові міжособистісні стратегії;
- більш загальні риси особистості;
- глобальні фактори темпераменту чи афективності.

На верхівці цієї ієрархії виділяються два ключові полюси нарцисизму: грандіозний і уразливий, кожен із яких характеризується власною комбінацією рис і поведінкових стратегій [2].

На наступному рівні ці полюси пояснюються через три великі виміри особистості, що добре відомі в психології та емпірично перевірені в численних дослідженнях. Це [1]:

– антигонізм (antagonism) – центральна характеристика патологічного нарцисизму, що відображає схильність до змагальності, ворожості, маніпуляцій, знецінення інших, брак емпатії й експлуатаційних відносин. Саме антигонізм вважають ядром патологічного нарцисизму, оскільки він найбільше відрізняє його від здорового, адаптивного нарцисизму;

– екстраверсія (extraversion) – другий важливий вимір, що часто асоціюється з грандіозним нарцисизмом. Він пов'язаний із соціальною активністю, упевненістю в собі, схильністю домінувати й прагнути уваги, що виявляється у демонстративній поведінці та пошуку схвалення. Висока екстраверсія відрізняє грандіозні форми від уразливих, оскільки останні, як правило, демонструють низьку екстраверсію й уникання соціальних контактів;

– нейротизм (neuroticism) – вимір, що сильніше асоціюється з уразливим нарцисизмом. Він відображає емоційну нестабільність, тривожність, сором'язливість, підвищену чутливість до критики й страх відторгнення, що маскується за зовнішньою холодністю чи униканням.

Таким чином, ієрархічна модель дає змогу розмістити патологічний нарцисизм у ширшому контексті індивідуальних відмінностей, показавши, що його грандіозні й уразливі аспекти виникають із різних поєднань антигонізму, екстраверсії та нейротизму. Наприклад, високий антигонізм у поєднанні з високою екстраверсією формує класичний грандіозний нарцисизм – демонстративний, зухва-

лий, домінуючий. Натомість високий антигонізм у поєднанні з високим нейротизмом та низькою екстраверсією формує уразливий нарцисизм – замкнений, чутливий до критики, але з прихованим почуттям винятковості й ворожістю до інших.

У 2013 р. разом із публікацією DSM-5 було запропоновано так звану альтернативну модель розладів особистості (Alternative Model for Personality Disorders, AMPD), яка стала справжнім проривом у діагностиці нарцисичного розладу особистості й значно розширила уявлення про його природу. На відміну від традиційної категоріальної системи, яка акцентувалася переважно на помітних зовнішніх проявах грандіозності, AMPD пропонувала оцінювати нарцисизм як континуум, що включає й грандіозні, й уразливі варіанти, інтегруючи як внутрішні, так і міжособистісні чинники [10].

Ця модель відмовляється від жорсткого поділу на «є розлад – немає розладу» і передбачає, що патологічні риси особистості можуть бути виражені в різному ступені, залежно від поєднання двох основних складників (порушень особистісного функціонування й наявності патологічних рис). Вона чітко розмежовує два рівні, на яких проявляється нарцисизм [1]:

по-перше, внутрішній рівень – функціонування Я, що включає:

- самоідентичність (наскільки цілісно й стабільно людина сприймає себе, наскільки її самооцінка залежить від зовнішнього схвалення);

- самоспрямованість (здатність ставити й досягати власних цілей, керуючись власними цінностями, а не виключно потребою справити враження чи перевершити інших);

по-друге, міжособистісний рівень, що відображає:

- емпатію (здатність розуміти й ураховувати почуття та потреби інших, що у випадку патологічного нарцисизму часто знижена або відсутня);

- близькість (здатність до побудови глибоких, довірливих і стабільних стосунків, що у нарцисичних особистостей зазвичай порушена).

AMPD також пропонує описувати патологічні риси через п'ять доменів (антисоціальність (антигонізм), негативну емоційність (нейротизм), відчуження, розгальмованість та психотизм). Для нарцисизму ключовими є високий рівень антигонізму (егоцентризм, маніпулятивність, знецінення інших) та комбінація з негативною емоційністю або відчуженням, що дає змогу розрізнити його два основні варіанти [2]:

- грандіозний нарцисизм, що характеризується домінуючою, демонстративною поведінкою, потребою в захопленні, зневажанням інших, завищеним почуттям власної значущості, стабільною (хоча й поверхневою) самооцінкою, низьким рівнем сорому й страху;

- уразливий нарцисизм, що проявляється прихованими фантазіями про власну велич, але супроводжується соромом, тривожністю, страхом відторгнення, нестійкою самооцінкою, пасивно-

агресивною поведінкою, прагненням до визнання, але одночасно – страхом близькості й критики.

У сучасній психології спостерігається чітка тенденція до перегляду традиційно вузького й патологізуючого розуміння нарцисизму на користь більш комплексного і континуального підходу, у якому він розглядається як вимір нормальної особистості. Це означає, що нарцисизм перестав сприйматися виключно як ознака психопатології й дедалі більше визнається як універсальна характеристика, притаманна кожній людині, але виражена в різному ступені й у різних формах – від здорових і адаптивних до хворобливих та руйнівних.

На одному полюсі цього континууму знаходяться здорові прояви нарцисизму, які є важливим складником самоповаги, здатності відстоювати власні кордони, прагнення до досягнень, амбіційності й лідерських якостей. У такому вигляді нарцисизм сприяє адаптації, допомагає людині впевнено почуватися у соціумі, реалізовувати свій потенціал, керувати іншими й водночас підтримувати стосунки на основі взаємної поваги. Здоровий рівень нарцисизму забезпечує баланс між задоволенням власних потреб та врахуванням потреб інших, дає змогу будувати стабільну й реалістичну самооцінку, яка не руйнується від критики чи невдач [10].

На іншому полюсі континууму знаходиться патологічний нарцисизм, який асоціюється з фрагментацією «Я», глибокою уразливістю, емоційною нестабільністю, схильністю до агресії, маніпуляцій і знецінення інших. Тут нарцисизм набуває характеру захисного механізму, що маскує глибоку крихкість і невпевненість у собі за фасадом демонстративної грандіозності або, навпаки, – за прихованою уразливістю й униканням. Такий рівень уже не сприяє адаптації, а, навпаки, призводить до руйнування стосунків, самосаботажу й емоційних криз [1].

У 2020 р. S. Grapsas та колеги запропонували одну з найцікавіших та інноваційних концепцій у сучасному розумінні нарцисизму – так звану процесну модель нарцисизму, яка змістила фокус із фіксованих рис особистості на динамічні процеси регуляції Я у соціальних ситуаціях. Це дослідження стало важливим кроком до розкриття того, як нарцисизм проявляється й підтримується не лише як набір стабільних характеристик, а й як спосіб взаємодії людини з оточенням, що змінюється залежно від контексту [4].

Автори підкреслили, що нарцисизм – це не просто «бути завжди грандіозним» чи «бути завжди уразливим», а радше певна стратегія саморегуляції, яка активується й проявляється в реальному часі, коли особистість стикається з викликами для своєї самооцінки. У цьому підході центральним є поняття мотиваційно-афективної регуляції Я, тобто того, як людина реагує на загрози та можливості, які надходять від соціального середовища, і як ці реакції допомагають (або заважають) їй підтримувати почуття власної гідності та значущості [4].

Процесна модель описує кілька ключових етапів, які відбуваються, коли нарцисична особистість взаємодіє з іншими [4]:

- соціальна оцінка ситуації (людина сканує соціальне оточення на предмет можливих загроз чи можливостей для свого Я). Це може бути сприйняття критики, конкуренції чи, навпаки, шансу проявити себе, здобути визнання;

- афективна реакція на ситуацію (на цьому етапі з'являються почуття, характерні для нарцисизму: сором, гнів, заздрість або триумф і піднесення – залежно від того, як інтерпретується ситуація);

- поведінкова стратегія регуляції Я (тут вступають у дію ті форми поведінки, що допомагають відновити чи підвищити самооцінку: демонстрація впевненості й домінування, приниження інших, маніпуляції, або ж у разі уразливого нарцисизму – уникання, закритість, відмова від контактів).

S. Grapsas та колеги підкреслюють, що ці процеси мають циклічний характер. Реакції на соціальні події не лише відображають рівень нарцисизму, а й підсилюють його, укріплюючи відповідні схеми поведінки і сприйняття себе та інших. Наприклад, гнівна й принизлива відповідь на критику може призвести до короточасного підняття самооцінки, але водночас посилює ворожість та ізоляцію, що в довгостроковій перспективі підтримує відчуття відкинутості й потребу в нових компенсаціях [4].

Ця модель також добре пояснює, чому нарцисизм може виявлятися настільки гнучко й суперечливо. В одних ситуаціях людина демонструє грандіозність і домінування, в інших – сором'язливість і уразливість. Це залежить від того, який варіант регуляції Я виявляється найбільш ефективним для збереження почуття власної значущості в даному контексті.

У найновішому емпіричному дослідженні B. Rossella та колег (2025) було зроблено вагомий внесок у розуміння багатовимірної структури нарцисизму, зокрема його проявів у нормальній популяції. Вони зосередили увагу на аналізі NPI-13 (Narcissistic Personality Inventory – коротка версія з 13 пунктів) – одного з найпопулярніших інструментів для вимірювання нарцисичних рис, що традиційно асоціювався, насамперед, із грандіозністю [8].

Мета їхнього дослідження полягала в тому, щоб перевірити, чи справді NPI-13 відображає лише один вимір нарцисизму – грандіозний, як уважалося раніше, чи у його структурі можна виокремити більш складні й багатовимірні компоненти, що відповідають сучасному уявленню про нарцисизм як континуум із різними полюсами.

За допомогою методів факторного аналізу й моделювання структурних рівнянь автори проаналізували дані великої вибірки учасників із різних вікових і соціальних груп. Результати показали, що найкраще емпірично описати нарцисизм, зафіксований NPI-13, не єдиним фактором, а трьома вза-

ємопов'язаними кластерами, які разом відображають більш комплексну картину цього феномена.

Перший кластер отримав назву «грандіозність» і об'єднував такі риси, як демонстративність, домінантність, впевненість у власній винятковості й прагнення до статусу та визнання. Цей компонент відповідає класичному уявленню про нарцисизм як яскраву, маніфестну самозакоханість, що підкріплюється поведінкою, спрямованою на отримання уваги й захоплення з боку інших [8].

Другий кластер дослідники позначили як «уразливість», що відображає прихований бік нарцисизму, менш помітний, але не менш значущий – підвищену чутливість до критики, сором, страх відкидання, невпевненість у власній цінності та тривожність щодо соціальної оцінки. Це узгоджується із сучасними теоретичними моделями, які визнають існування не лише грандіозного, а й уразливого нарцисизму.

Третій кластер дослідники описали як «самооцінка», що відображає загальний рівень задоволеності собою, стабільність Я-образу та почуття власної гідності. Цей компонент є ключовим для розуміння того, як грандіозність і уразливість можуть співіснувати в одній особистості, часто маскуючи нестійку, крихку самооцінку під фасадом демонстративної впевненості [8].

Аналіз літературних джерел показав, що хоча терміна «нарцисична спрямованість особистості» як такого немає у класичних словниках, багато сучасних дослідників фактично описують цей феномен під різними назвами: «оптимальний нарцисизм», «нормативний нарцисизм дорослого», «нарцисичний стиль», «субклінічний нарцисизм» тощо. Це свідчить про науковий інтерес до позитивного переосмислення нарцисизму. Наше завдання – дати узагальнене робоче визначення:

Нарцисична спрямованість особистості – це особливий варіант Я-концепції, що характеризується підвищеною увагою до власного Я, високою самооцінкою та потребою в особливому визнанні, які сформувалися як адаптивна стратегія особистості. На відміну від патологічного нарцисизму нарцисична спрямованість не призводить до глибокої дезадаптації, а виступає відносно стійкою системою уявлень про себе (свої здібності, права, ідеали), яка забезпечує особистості відчуття цілісності, впевненості та мотивації досягнень, проте може супроводжуватися труднощами в емпатії та встановленні близьких стосунків.

Висновки. Початкові психоаналітичні уявлення про нарцисизм, сформульовані на початку ХХ ст., розглядали його як нормальний і навіть необхідний етап розвитку особистості. У працях З. Фрейда нарцисизм описувався як природна фаза, що передуює зрілій об'єктній любові, а також як важливий захисний механізм, який дає змогу особистості підтримувати свою цілісність під час фрустрацій. Подальші психоаналітичні концепції, зокрема теорії Г. Когула й О. Кернберга, почали трактувати патологічні форми нарцисизму як результат роз-

виту, що пішов хибним шляхом через конфлікти чи дефіцити в дитинстві. Водночас здоровий рівень нарцисизму залишався важливою умовою формування впевненої, стійкої особистості. Проте в другій половині ХХ ст. із появою DSM-III (1980) ці ідеї було стандартизовано у вигляді діагнозу – нарцисичний розлад особистості (НРЛ).

Протягом наступних десятиліть сучасна наука дедалі більше усвідомлювала, що нарцисизм існує не лише у вигляді клінічного розладу, а й як властивість, яка розташовується на континуумі – від нормального й адаптивного до хворобливого та руйнівного. Ця кінетика досвіду – від нормального спектру до патологічного – нині визнається відразу кількома напрямками: психодинамікою, що бачить у нарцисизмі як ресурс, так і небезпеку; соціологією, яка розглядає його як культурний феномен доби індивідуалізму; психометрією, що вимірює його кількісно як безперервну змінну. Важливим кроком у цьому переосмисленні стало емпіричне підтвердження багатовимірності нарцисизму, яке з'явилося завдяки дослідженням останніх років.

Зокрема, наукові моделі, створені в період 2020–2025 рр., демонструють, що нарцисизм не можна зводити лише до грандіозності, у ньому поєднуються два полюси – грандіозний і уразливий.

У перспективі подальший розвиток досліджень і практики у цій сфері виглядає дуже багатопланово. Серед найважливіших напрямів – розроблення точних психологічних та нейропсихіатричних індикаторів, що дадуть змогу краще діагностувати й відслідковувати баланс між грандіозними та уразливими полюсами нарцисизму. Також очікується інтеграція Alternative Model for Personality Disorders (AMPD) із нейрофізіологічними дослідженнями самості й ідентичності, що може дати змогу зрозуміти, як біологічні та психологічні чинники взаємодіють у розвитку нарцисизму. Нарешті, зберігає актуальність ідея про те, що такі людські якості, як емпатія та лідерство, потребують тонкого балансу грандіозності – настільки, щоб підтримувати впевненість та ініціативність, але не переходити в патологічну самозакоханість. Саме пошук цього балансу й надалі залишатиметься головною метою як дослідників, так і практиків, які прагнуть допомогти людині інтегрувати здорові та потенційно дезадаптивні аспекти свого Я.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Справцева К.С. Цифровий нарцисизм: психоаналітичні механізми прояву особистості в соціальних медіа та їхній вплив на психологічне благополуччя. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2025. Т. 11. № 1. С. 104–112. DOI: 10.52534/msu-pp1.2025.104.
2. Чуйко Г. Нарцисизм і самоактуалізація особистості. *Міжнародний науковий вісник Чернівецького університету*. 2021. Вип. 8. Ч. 2. С. 61–101. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12343/670-1171-1-PB%20%282%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
3. Freud S. Jokes and their relation to the unconscious. New York: Norton, 1960
4. Grapsas S., Brummelman E., Back M.D., Denissen J. J. A. The «Why» and «How» of Narcissism: A Process Model of Narcissistic Status Pursuit. *Perspectives on Psychological Science*. 2020. Vol. 15. № 1. P. 150–172. DOI: 10.1177/1745691619873350.
5. Kernberg O.F. Borderline conditions and pathological narcissism. Lanham: Rowman-Littlefield, 1975.
6. Kohut H. Forms and transformations of narcissism. *Journal of the American Psychoanalytic Association*. 1966. Vol. 14(2). P. 243–272. DOI: 10.1177/000306516601400201.
7. Levy K., Ellison W.D., Reynoso J.S. A Historical Review of Narcissism and Narcissistic Personality. *The Handbook of Narcissism and Narcissistic Personality Disorder: Theoretical Approaches, Empirical Findings, and Treatments*. 2012. P. 1–13. DOI: 10.1002/9781118093108.ch1.
8. Rossella B., Giuseppe C., Palmira F. An Exploratory Structural Equation Modeling Approach for the Narcissistic Personality Inventory: Support for the NPI-13 Brief Version and Evidence Based on Relations to Other Variables. *Clinical Neuropsychiatry*. 2025 Apr; 22(2): 125–140. DOI: 10.36131/cnfliorteditore20250203.
9. Schalkwijk F., Luyten P., Ingenhoven T., Dekker J. Narcissistic Personality Disorder: Are Psychodynamic Theories and the Alternative DSM-5 Model for Personality Disorders Finally Going to Meet? *Frontiers in Psychology*. 2021. Vol. 12. DOI: 10.3389/fpsyg.2021.676733.
10. Yakeley J. Current understanding of narcissism and narcissistic personality disorder. *BJPsych Advances*. 2018. Vol. 24(5). P. 305–315. DOI: 10.1192/bja.2018.20.